

Egy XVIII. századi erdélyi értelmiségi különös cselekedeteinek mentségéről

Noha megformálását tekintve korántsem magasrendű művészi, esztétikai érték a Szatmár megyei Alsó-Miszt-Tótfaluban született Kis Miklós néhány verse (a Kolozsvár 1697-es leégése után szerzett, kottával kiadott *Siralmas panasz*, az *Asszonyokról* szóló erkölcsjavító ponyvahistóriához írott pár strófa meg egy kalendáriumbeli *Etikának* rímbe szedett summája), nyomtatásban is terjesztett néhány könyörgése, valamint a helyesírástörténeti vonatkozásai miatt érdekes latin nyelvű *Apologia Bibliorum* és legismertebb munkája, a máig nyolc kiadást megért, híres *Mentsége* — mégis az „erdélyi féniks“ emlékezetének már 1767-ben könyvet szentelt az első magyar életrajzi lexikont összeállító Bod Péter, és jó száz esztendeje, Toldy Ferenc óta jelen van (és indokoltan van jelen) minden irodalomtörténeti, művelődéstörténeti összefoglalásunkban.*

A tényirodalom, a dokumentumirodalom nemzetközi divatját több emberöltővel megelőzve vált tízezrek olvasmányává századunkban és egyúttal irodalomtörténetileg fémjelzett értékévé *M. Tótfalusi K. Miklosnak maga személyének, életének és különös tselekedeteinek Mentsége. Mellyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, írni kénszeritetett. Kolosváratt, 1698 Esztendőben* — s ugyanakkor a szépírói szándékkal és becsvágygal papírra vetett összes többi irománya ma művelődéstörténetünk kordokumentuma csupán, a tudomány folyamának afféle obligát hordaléka. Ez a három tényező alapvető módon határozza meg Kis Miklós irodalmi rangját.

Bár állandó igyekezettel próbálta főműve, a bevezetésre és 39 fejezetre tagolt *Mentség* mondandóját keretek közé szorítani, sérelmeit csoportosítani, cáfolatait rendszerben előadni, „barokkos“ indulata szétfeszíti a tervezett formát, szenvedélye minduntalan eluralkodik a forma fegyelmén. A kronológia, majd a tematika iránytűje sem elegendő csapongó gondolatmenete kordában tartásához, minduntalan önnön szavába vág, szeszélyes vargabetű vargabetűt, újra meg újra megszakad a kapkodó lélegzetvételi előadás, az érvek hadsoraikat életes dialógusok, egymás után sorjázó analógiák, bibliai és profán művelődéstörténeti példázatok és párhuzamok törik meg. Mégis, ez a kusza szerkezetű, néhol tudálékosan vontatott, latinizmusokkal túlterhelt védekező irat drámai hatású, katarzist kiváltó műalkotás, amelyet összecsapásokat invokáló tartalma, szenvedélyes előadói modora meg mindenfajta irodalmiasságot nélkülöző közvetlen és expresszív kifejezésmódja tesz drámaivá.

A maga igazságát végsőkig védelmező elkeseredett, indulatosan vagdalkozó ember izzó szenvedélye — Hermányi Dienes József óta, aki elsőként tekintette Misztótfalusit a közművelődés mártírjának — máig hatalmába keríti olvasót. Sajátos módon, az elemi erejű szenvedélynek minden stílusbravúrt nélkülöző „közvetlen“ kifejezése ad művészi becsét Kis Miklós szokatlan védőiratának, amellyel — jellegzetes írói gesztussal — a nagyközönség, a jelenkori és utókori olvasótábor nyilvánossága elé tálalja panaszát. A méltatlankodás lavinája, az igazában bántott férfi dühének szökőárja zúdul végig a mindenkori olvasó lelken, és ragadja magával a nagy magyar könyvművész: betűmetsző és tipográfus, jobbagyivadék mesterember-értelmiségi kálváriájának stációin.

Már a megjelenését követő hónapokban megrázó, közvéleményt alakító olvasmány lehetett a *Mentség*: szerzőjének ugyanis 1698. június 13-án Nagyenyeden nyilvánosan kellett bocsánatot kérnie megbántott „irégyeitől“, Némethi Sámuel és Csepregi Mihály kolozsvári református lelképásztoroktól, s visszavonó

* *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.

levelet nyomtatnia. Egyúttal a vádiratként értékelt védőiratát a zsinat színe előtt szétszaggatták, föllelhető példányait megsemmisítették.

Az eklézsiamegkötés halálosan földülta lelkét, az izgalmakba belebetegedett, hiába orvosolták pár hónap múltán főbb sérelmeit (eltekintettek attól, hogy nyomtatás előtt egyházi cenzúra elé bocsássa kiadványait), 1699 elején végzetes szélütés érte. Életének utolsó esztendeit, 1702-ben, 52 éves korában bekövetkezett haláláig, félig megnémultan, kezére és lábára magatehetetlen bénán, de ép értelemmel kínlódta végig. Pompás temetést kapott, egyházi és világi méltóságok kísérték utolsó útjára, a Házsongárd oldalába. Számos nagytekintélyű pap és tudós professzor méltatta érdemeit zengzetes orációkban. „Példás emlékezetre méltó nevét“ barátja és pártfogója, Pápai Páriz Ferenc búcsúztató versben örökítette meg. Halotti kártája tipográfiai remeklés, melybe az első disztichont, *Ecce homo* címen, maga Csepregi Turkovics Mihály uram írta...

Tekintsük át, miként desztillálta le az egykori kolozsvári tipográfus életútjának, tragédiájának tanulságát irodalmi köztudatunk.

Miután iskoláit Nagybányán és Nagyenyeden elvégezte, és Fogarason tanítóskodással céljához elegendőnek vélt pénzt (700 forintot) összekuporgatott, püspöke megbízásából, 30 éves fővel Hollandiába utazott a magyar nyelvű Biblia kinyomtatásának kieszközlése végett.

Rövid idő alatt Amszterdamban, a XVII. századi európai nyomdászatban vezető szerepet játszó városban, a leghíresebb mestereknél tanulta ki a könyv készítésének minden csínját-bínját, és csakhamar korának legjobb betűtervező és -metsző művészeként emlegették Itáliától a Kaukázusig. Köztudomású, hogy a grúzok fölkérték betűtervezésre, de teljes sorozat „típusokat“ metszett firenzei, angliai és talán vatikáni megrendelők számára is. 1686-ban Amszterdamból írja, hogy újabb munkájában „nem kis mértékben segített az a gyakorlat, amelyet különféle népek írásában, mégpedig a latin, német, héber, rabbinisztikus és német-héber, görög, szír, szamaritánus, kopt vagy egyiptomi és különösképpen az örmény betűk [metszésében] szerezem“. Nemcsak híre volt világraszóló, hanem jövedelme is: „néha targoncával tolták a pénzt szállásomra“ — állítja. Uri kényelemben élhetett, vagyont gyűjthetett volna a gazdag Nyugat-Európában. Ehelyett azonban négy-öt ember munkáját végezve, szűkösen tengődvé kuporgatta az aranyakat, hogy az Erdélyi Fejedelemség agóniájának esztendeiben, miközben évekre megfeledkeztek az itthoniak róla, saját költségére és kockázatára 1685—1687-ben, több ezer példányban „kised formájú“ Biblia meg zsoltárkönyv kiadására vállalkozzék. Példájával bizonyítván, „hogy egy szegény legénynek szives devotioja [buzgósága] többet téssen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti“. És tíz esztendei dicsőséges nyugat-európai munkálkodás után, 1690-ben, mintegy 40 000 forint értékű nyomtatványával és vagyont érő betűkészletével, nyomdafeszerelésével visszatért a Habsburg-iga alá kényszerített szülőföldjére, végleg letelepedett az elszegényedett Erdély fővárosában.

Kis Miklós saját metszésű gyönyörű betűvel nyomott kiadványai könyvremek, a korábnál kevesebb fordítói tévedéssel és sajtóhibával készült amszterdami nyomtatványai különösen azok. Azonban a nem kívánt jobbítások, módosítások miatt, bár az erdélyi református egyház évtizedeken át eredménytelenül próbálkozott újrayomtatásával, mégsem fogadták szívesen a szép és olcsó, 12-ed rétü amszterdami Aranyos Bibliát. (II. Rákóczi György fejedelem a karteziánus Apáczai Csere Jánost méltónak találta volna a fejérvári nagy toronyból a Marosba hajítani, félszáz esztendővel később pedig a pipogya Apafi Mihály helyett kormányzó Teleki Mihály jelentette volt ki Kis Miklós magyar Bibliájának előkészületeiről értesülvén: „Méltó volna annak a Tengerbe vetetni!“) Bár hazatérte után egy időre elcsitul a szövegmodosítások miatti méltatlankodás, később sem méltányolta a hivatалosság önzetlen feladatvállalását meg könyveinek szépségét, és alig egy-két jóakarója (elsősorban Pápai Páriz Ferenc és az Erdélyből kis Hollandiát álmódó Bethlen Miklós) kelt védelmére számos és egyre sokasodó „irégye“ ellenében.

„Hogy könyvekkel bővísem és olcsóítsam e hazát“ — tűzte célul maga elé az anyanyelvű műveltség terjesztésének feladatát, amelyet összekapcsolt a szegényebb társadalmi rétegek felemelésének szándékával. Népkönyvek és olcsó vagy ingyenes abécé kiadására van szükség, „melyből — úgy gondoltuk — a parasztok mind olvasni tudókká lesznek“ — vallotta.

Meddő maradt a helyesírás egységesítésére, tökéletesítésére tett kísérlete is: „szerkesztői“ fáradozását, amellyel nemegyszer illusztris szerzők, papok, professorok kéziratainak írásmódját, sőt értelmi hibáit javítgatta, gáncs követte és fölháborodás. „Nem szeretem a tudós tipográfust!“ — vágták a szemébe. Méltatlanságok sorát kellett elszenvednie. Amikor lehetett, csorbították az egyházi

személyekével megegyező kiváltságait. Jogtalanul megadózták, katonaságot szállásoltak nyakára, anyagi romlását akarták, gátolták mestersége folytatásában, ugyanakkor kevesellték kolozsvári kiadványait, igyekeztek lejárattani, „vasművesnek“ titulálták, gúnyolták, még fiatal felesége öltözködését is — cifrának találván — kifogásolták. Panaszainak konklúziója: „Eleitől fogva hallottuk, hogy az erdélyi ló meg szokta hányni az embereket“; másutt: „Nem egyebet töltenek tehát, hanem a tollaimat tépték ki, hogy jobban repülhessek.“

A szakmabelieknek szánt latin nyelvű védekezését közöny fogadta, prózában frott paszkvillusával, a *Mentséggel* ezután fellebbezett a közvéleményhez. Az ismeretes eredménnyel. Keves olyan szomorú és elképesztő nyomtatvánnyal találkozhatunk, mint amilyen az 1698. évi nagyenyedi zsinat határozata és a porig alázott „tudós tipográfus“ bocsánatkérő levele, a *Retractio*. (Jakó Zsigmond válogatásának 350—352. lapján olvasható mindkettő.)

Kis Miklós pöre — legalábbis sokáig úgy tűnt — befejeződött a századfordulón Gyalui Farkas és Dézsi Lajos munkálkodása következményeként, akik kiadták és elhelyezték irodalomtörténetünkben a *Mentséget*, kialakítván a közel-múltig érvényesnek tudott értékelést az egykor szembenálló felekről. A történeti, irodalomtörténeti kutatás azonban állandóan gazdagította a korábban véglegesnek vélt képet, új részletek bukkantak föl, és rég ismert tények kaptak más megvilágítást a részleteredményekét közreadó újabb magyarországi, hazai és nyugat-európai publikációk fényében. Az elmúlt emberöltő alatt Szíj Rezső és Haiman György gazdagították összefoglaló jellegű munkáikkal az irodalmat; de a szövegek közlések, tanulmányok, cikkek, helyesbítő megjegyzések száma több tucatnyi. A legutóbbi néhány esztendőben különösen megnövekedett az érdeklődés a néhai kolozsvári tipográfus iránt, és jó néhány régebben föltett részletkérdésre sikerült véglegesen tetsző választ kapni. Haiman György nyomdátörténeti vonatkozásban egészítette ki korábbi ismereteinket, több nyugat-európai kutató pedig — Harry Carter, Carl Björkborn, G. W. Ovink, Buday György, Molnár József — és az amerikai Jack Werner Stauffacher például egyebek mellett a nyomtatott betű egyetemes történetében korszakalkotó holland eredetű betűtípusok egyikéről — amely ma Janson-antikva néven ismert szerte a világon — bizonyították be, hogy Kis Miklós munkája. Herepei János Szegedről, Bóné Gyula Rotterdamból járult hozzá jelentősen a korábbi vélekedések (így Némethi Sámuel és Csepregi Turkovics Mihály szerepének) korrigálásához.

Tehát Jakó Zsigmond professzor szerencsés időpontban vállalkozott 80 lapnyi bevezető tanulmányában, a tőle már megszokott széles kitekintésű, minden részletben megalapozott, a korábbi szépszámú téves nézetet polemizálás nélkül helyreigazító modorában az eddigi eredmények összegezésére. A további kutatásnak pedig *Levelek és írományok* alcím alatt, 200 lap terjedelemben seregnyi, nehezen hozzáférhető, régi kiadványokban szunnyadó vagy levéltári gyűjtőmunka révén újonnan kibányászott szöveg közreadásával tesz igen nagy szolgálatot. (Ugyanakkor, minden adódó alkalommal fölhívja a figyelmet „a fehér foltokra“, az ezután elvégzendő feladatokra. Elsősorban „az erdélyi féniks“ utóéletére, a még évszázadokon át használt betűkészlete, dúcái, bélyegzői sorsára tereli várható haszonnal a kutatók érdeklődését.)

Inkább az átlagolvasó számára tanulságos a *Példás emlékezetre méltó neve...* fejezetben Pápai Páriz Tótfalusit búcsúztató versének és a halotti kárta részleges fordításának közreadása. A gondos jegyzetapparátus és a teljességre törekvő könyvészeti összeállítás mintaszerű, a Kriterion *Fehér Könyv* sorozatának következő kötetei számára példa lehet. Örvendhetünk annak is, hogy nem fukarkodtak az illusztrációkkal: 12 szövegekőzi ábra, 36 kép műmellékleten és a 3 külön csatolt melléklet gazdagítja a hatodfélszáz oldalas vaskos kiadványt. Biztosan sokakat érdeklő módon hívom a halotti kárta reprodukálása; szívesen olvastuk volna viszont minden verse magyar fordítását. A válogatás a hagyományos utat követte: a *Mentség* mellett a szemelvényes *Apológiát*, valamint az amszterdami *Zsolttárok* és a *Tripartitum* (1698) előszavát találjuk mai helyesírással. Sajnáljuk viszont a legfontosabb ismert, különben nem terjedelmes Kis Miklós-vers, amely zenetörténetünknek is fontos emléke, a *Síralmas panasz* kimaradását. Ugy véljük, célszerű lett volna Kis Miklós nyomtatványai jegyzékének közreadása is.

Ez a gazdag, kitűnően összeállított, hasznos kötet azonban sajnos nem nyomdai remekelés. A bőrkötéses *Philobiblon*, Kós Károly *Székely balladájának* számozott példányai, Nagy Imre *Kétszáz rajza* után kívánatos lett volna legnagyobb könyvművészi emlékéit is egy méltó kivitelű könyvvel megtisztelni, folytatva az 1940-es, 1964-es meg az 1972. évi kiadások hagyományát. Bizony a képszerkesztés ötlettelen, nem elegáns, a műmellékletek egyik-másik lapja (a 4.,

13., 14., 20. számú például) nem válik a kolozsvári cinkográfia és nyomda dicsőségére. A szöveg nyomása egyenetlen, az egyes ívek papírjának minősége különböző, a betűhibák sem lelket gyönyörködtetőek. Tótfalusi Kis uram idestova 300 esztendeje a mainál mennyivel szegényesebb officinában, milyen gyarló papírra és festékekkel nyomott remekművet Kolozsvárott! S bizony nem valami „optimális munkalétkörben“. Okkal szedette *Mentsége* kolofónjába: „A nyomtatásban imitt-amott esett Typogr. vétkek nem kitsiny ok miatt estenek: mellyeket mindazáltal a Beszédnek értelméből könnyen észébe vehet és eligazíthat a K. O.“

A legnagyobb magyar nyomdász kezdeményező szerepe jelentőségének lebecsülése nélkül tudomásul kell vennünk, hogy a XVII. század végéig Krakkótól Brassóig több mint kétezer magyar nyomtatvány került ki a sajtók alól, s nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Kolozsvárott Heltai Gáspár munkálkodásától Kis Miklós fölléptéig több száz kötetet nyomtattak ki, csak 1670—1694 között is száz és valahány kötetet. S ha készítőik nem is saját metszésű betűket használtak, ezeknek a kiadványoknak jelentős része igen szép munka.

Érdeemes megfigyelni, hogy sokáig Kis Miklós „pörében“ szinte kizárólag a vádirat, a *Mentség* alapján ítéleztek az érzelmeiktől erősen befolyásolt kutatók vagy közírók. Mintegy évtizede kezdődött el egy, a korábnál tárgyilagosabb, nemcsak a *Mentségre* alapozó, hanem a többi korabeli forrással is számoló vizsgálódás, amely kiderítette, hogy Némethi meg Csepregi kolozsvári tiszteletesek „a tudós tipográfussal“ nem „az egyházi maradiság és reakció vezetőiként“ állottak szemben, hiszen maguk éppen koruk leghaladóbb ideológiáját, a felvilágosult vallásosságot, karteizianizmust, coccejanizmust képviselték Erdélyben, hanem mint rangjukban, emberi hiúságukban sértett, tekintélyükre kényes vezető férfiak. A szembenálló felek viszonya fokozatosan vált gyűlölködéssé. Kapcsolataik megromlásához a megszállottként dolgozó — és megszállottként hadakozó — Kis Miklós nagymértékben maga járult hozzá. Az sem vált hasznára, hogy a gyarapodó torzsalkodásokban gyakran neki volt igaza.

Vajon, ha galambepéjű emberek lettek volna is ellenfelei (nem voltak azok!), eltűrték, eltűrheték volna-e, hogy bárki is a farizeusokhoz hasonlítsa, egyházuk kártevőinek, ellenségeinek titulálja őket? (*Mentség*, Jakó Zsigmond kiadása 172.)

Csepregi Mihály lelkipáztort, a kolozsvári református kollégium filozófia és keleti nyelvek tanárát kicsúfolta, hogy mennyire hiú a protokoll betartására (i. m. 176.), és fölemlgette, hogy Amszterdamban 60 tallért kölcsönzött volt neki (236.). „Ki miben gyakorolja magát, abban lehet perfectus“ — vetette szemére a prédikációira büszke Némethi Sámuelnek, az erdélyi coccejánus-karteziánus irányzat vezető személyiségének, kollégiumi professzornak, II. Apafi Mihály fejedelem nevelőjének. Továbbá még így jellemezte: „egy tsepyire alább való ember ő kegyelménél nem vólnék, ha csak elmére kellene“ (181.). Állítása szerint különb halotti beszédet írt, mint a lelkészek (257.), de más papokat, professzorokat ugyancsak kioktatott, minden bizonnyal többször is szóban, aztán nyomtatásban az *Apológiában*, majd a *Mentségben*, nemcsak helyesírási, hanem textológiai kérdésekben is (245.). Évi 25 véka búza miatt ujját húzotta az ország leghatalmasabb emberével, Erdély első gubernátorával, Bánffi Györggyel. Noha megállapította, hogy „jobb az emberség a káposztás húsnál“, seregnyi polgárral pereskedett, „szükségtelen törvénykezésekkel“ vesztegette idejét (196.). Ilyen sikerei miatt válhatott túlzottan magabiztossá, merhette leírni: „mert sokan vannak ellenem, elmémet pennára kell vennem, és ha mégis nem állanak el rólam, ezentúl bizony még vastagabbat várjanak“ (185.), sőt még az erdélyi viszonyok, a rajta esett sérelmek külföldi kitergetésével is fenyegetőzött (271.).

Hermányi Dienes szerint „vala fekete és gondolkozó komor ember... míg Hollandiában vala, az akadémiázns deákok úrnak tartják vala“, de bizony kora Erdélyében nem urazták meg a nyomdász mestert (462.).

Ó azonban nem törődik bele a társadalmi lefokozásba. Szemléletében furcsán keveredik a gazdag ember gögje a kétkezi munkájára rátarti mesterember öntudatával; fiatal felesége nemesi származására éppúgy büszke, mint a maga tudományos ismereteire. Helyenként úgy fogalmaz, mint bármelyik korabeli értelmiségi, egyszerű gondolatai vannak az iparfejlesztésről, de bizony következetesen legőgöli a vargákat, akikkel a templomban egy sorba akarták ültetni „irégyei“. Okkal tartja sokra szakismereteit, viszont tudatosan nem osztja meg tudását tanítványaival — noha egyetlenegyszer sem kéri föl erdélyi működése alatt új betűk metszésére... Önhitsége minden korban ellene fordította volna környezetét: „Professzorok s Papok jobbaknál jobbak vannak, ilyen hitván vas műves pedig nem tsak Kolosvárott, de az egész Magyar birodalomban; nem ott, de még az egész világon sintsen“ — állítja önmagáról (274.).

Alkalmazkodásra teljesen képtelen, bukásra ítélt személyiség volt. Kóros személyiségfejlődésének „kulcsélménye” bizonynyal a keresdi utazás lehetett. — Meglepő, hogy pszichológiai, pszichiátriai érdeklődésű kutató mindeddig nem érdekesítette figyelmre a *Mentséget* és szerzőjét!

Habár többször hangoztatta, hogy Erdély nem „Belgium”, helyzetét, kapcsolatait embertársaival helyesen fölmérte, képtelen volt helyzetfelismerését a maga javára fordítani: „És átal látván mely idegen e Nemzet a közönséges [közönségi] jótól, hasonlítottam azt s magamat ahhoz, mikor egy terhes szekér eleibe tíz ökröt fognak. Azonban mikor megindítják, egy közölök tehetsége szerint húzza; de a többi nem hogy húzná, hanem még inkább vissza vonnya a jármot. Ebben hogy az Uramék voltak akadályok, nem kell kételkednem” (268.).

A XVII—XVIII. század fordulójának, a Rákóczi-szabadságharcot megelőző éveknek erdélyi világa reménytelenül bomló, a közeli megújulás kilátása nélkül bomló társadalom képét mutatja. És teljességgel elképzelhetetlen egy olyan szét-hullófélben lévő társadalom, amely eltűrné még egy különben olyan értékes tagjától is, mint amilyen Kis Miklós volt, az ilyen hangvételű feddést: „Én-is nagyobb bosszút e nemzetem nem tehetnék, mintha idehagynám... mert én akár-mely szegletibe is mennék a keresztyén világnak, mindenütt jobb állapotom és betűletem volna, mint e háládatlan hazában.” Másutt: „ez-is hát nagy oblatio [felajánlás] volt tölem olyan háládatlan Hazával, mely javára igyekező fiát illy betűletenül tractálja.” Megint másutt: „Én nemzetem hasznára nagyot tselekedtem; de maga ez a nemzet engemet sok jó igyekezetemben meggátolván, és azt tselekedvén, hogy nekem se magános személyekkel, se a közönséggel [társadalommal] úgy mint kellenék, jót tenni tehetségemben ne légyen.” (178—179., 223. és 232.)

Művelődéstörténetünk mártírja volt, aki maga gyűjtötte fejére a paraszat.

Katona Ádám

Kultúra és filozófia

Az a terjedelmes bevezetés, amellyel 1968-ban Alexandru Tănase mintegy megvetette a hazai marxista igényű kultúrafilozófiai vizsgálódás alapjait, egyszerűsrendű elkötelezettséget is jelentett a szerző számára. Ő maga annak idején, munkájának propedeutikai jellegéről és céljáról szólván kifejezett ígéretet is tett az elméleti ugartörés folytatására. Persze, ez az ígéret akkor nem lehetett több egy jövőre intézvényezett üres váltónál, de a propedeutika egész gondolatrendszere már sejteni engedte, hogy a szerző fő érdeklődése mindenekelőtt kultúra és humanizálódás történelmi viszonya felé fordul. Ez az összefüggés — fogalmazta meg már a bevezetés — belsőleg szerves, ugyanakkor roppant el-
lentmondásos.

Nos, az elmúlt évben közreadott két újabb munkájában — *Cultură și religie* [Kultúra és vallás]* és *Cultură și umanism* [Kultúra és humanizmus]** — Al. Tănase mintegy folytatni kívánja a szóban forgó gondolat részletes kibontását.

* *Cultură și religie*. Editura politică. București, 1973.

** *Cultură și umanism*. Editura Junimea. Iași, 1974.

Talán helyesebb volna azt mondanunk, hogy e két újabb könyvében visszatér ehhez a gondolathoz, ám ez a visszatérés — ha szabad magunkat így kifejezünk — bizonyos értelemben „odüsszeusi”, amennyiben újabb kutatások gazdag eredményeit hozza magával.

Első látszatra úgy tűnhet, hogy a fenti jellemzés csupán a *Cultură și umanism* című kötetre vonatkozik, hiszen a mássikkal — címében megjelölt problematikájánál fogva — csupán kevés köze lehet ahhoz a gondolathoz, amelyet a *Bevezetés* a kultúra és humanizálódás történelmi összefüggésének tételében megfogalmazott. Kétségtelen, hogy kultúra és vallás összefüggése olyan kutatási témaként is felfogható, amelyben a hangsúlynak szükségképpen vallástörténeti, vallásszociológiai, valláspszichológiai stb. kérdésekre, egyszerűen vallástudományi szempontokra kell esnie. Eppen az ilyenfajta értelmezésből adódó követelmények elhanyagolását rója fel a szerzőnek e könyvről írott recenziójában (*Revista de filozofie*, 1973. 12.) Petre Berar, akinek kritikája — kizárólag a könyv címét véve alapul — vitathatatlanul jogos. Ha most mégis vitába szál-